

Похилюк О. М.,

Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ТА ЕВФЕМІЗМИ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

У статті подано порівняльну характеристику фразеологізмів та евфемізмів, визначено їхні спільні та відмінні ознаки.

Ключові слова: фразеологізм, евфемізм, ідіоматичність, парадигматичність, стійкість, недискретні одиниці, широкозначність, експресивність.

В статье подано сравнительную характеристику фразеологизмов и эвфемизмов, определено их общие и отличительные признаки.

Ключевые слова: фразеологизм, эвфемизм, идиоматичность, парадигматичность, стойкость, недискретные единицы, широкозначность, экспрессивность.

In the article filed a comparative description of phraseological units and euphemisms, defined by their common and distinctive features.

Key words: phraseological unit, euphemism, idiomatic, paradigmatic, durability, non-discrete units, polisemanticity, expressivity.

Вивчення евфемії нині є актуальною лінгвістичною проблемою, адже останнім часом процеси утворення евфемізмів як слова чи виразу, яким замінюють у мові грубе, непристойне, з неприємним забарвленням слово, відбуваються надзвичайно інтенсивно, про що свідчить широке використання евфемістичних одиниць у художніх творах сучасних авторів, активізація лексикографічної роботи в галузі евфемії, прикладом якої може слугувати найновіший міні-словник евфемізмів І. В. Мілевої “Матеріали до евфемістичного словника східнословобожанських і східностепових говірок” [6], який містить, окрім ареальних евфемістичних висловів, численну кількість загальнономовних евфемізмів.

Явище евфемії як один із різновидів вторинної номінації дуже рідко розглядають відокремлено від інших суміжних явищ. Так, предметом дослідження О. І. Манютіної є евфемія і суміжні лінгвальні явища взагалі, мовознавці І. В. Решетарова, І. В. Мілева, О. Б. Януш розглядають евфемізми паралельно з дисфемізмами, М. Н. Кравченко подає порівняльну характеристику евфемізмів та перифраз, у дослідженнях О. Б. Януша, крім вищезазначеного, знаходимо розмежування понять “евфемізми” та “інакомовлення”, “евфемізми” та “каламбури”. Щодо питань порівняння, зіставлення та виокремлення відмінних ознак явищ евфемії та фразеології української мови знаходимо лише побіжні зауваження. Саме тому ставимо перед собою завдання зробити ґрунтовну порівняльну характеристику зазначених явищ вторинної номінації з метою уникнення хибних думок про тотожність або абсолютну відмінність евфемізмів та фразеологізмів.

Матеріалом для здійснення мовленнєвого акту евфемістичного спрямування може бути не лише слово, але й різні види словосполучень, зокрема фразеологізмів, і навіть цілий текст – від прислів'їв, приказок і афоризмів до цитат з художньої літератури, з пісень, мультфільмів, кінофільмів, телепередач та текстів реклами. Відповідно до структури евфемізмів в конкретному живому мовленні О. Б. Януш виділяє такі їх різновиди: монологічні (виражені одиничною лексею), полілексичні (виражені словосполученням, до якого входить мінімум два повнозначних слова), в межах яких дослідник розглядає і фразеологічні, та описово-ситуативні евфемізми (представлені описовими ситуаціями без конкретного називання завуальованого слова) [14, с. 116].

За “Великим тлумачним словником сучасної української мови”, фразеологізм – це “усталений зворот, стійке поєднання слів, що виступає в мові як єдиний неподільний і цілісний за значенням вислів” [ВТССУМ 2005, с. 1548]. Фразеологізми – експресивні образні вислови, що мають складну культурну функцію, є стислими культурними текстами, які й мовець і слухач розгортають при використанні в мовленні. Фразеологізми використовуються також з евфемістичною метою – послабити грубий, особливо якщо він стосується делікатних тем, опис. М. Л. Ковшова цю функцію фразеологізмів обумовлює тим, що фразеологізм сприймається як уже створений знак, що використовувався в різному мовному оточенні багаторазово, і та людина, яка вимовляє фразеологізм, приєднується до того, що вже було неодноразово висловлено колективним суб'єктом – сукупністю мовців цієї мови, а отже, апелює до авторитету всього соціуму [5, с. 168].

Для того, щоб провести зіставний аналіз таких мовних одиниць, як евфемізми та фразеологізми, розглянемо спочатку мовну специфіку останніх. Фразеологізми – “загальна назва семантично нероздільних слів, які відтворюються у мовленні в узуально закріпленому за ними стійкому співвідношенні значеннєвого змісту та певного лексико-граматичного складу. Семантичні зрушення в значеннях лексичних компонентів, стійкість та відтворюваність – взаємопов'язані універсальні та характерні ознаки фразеологізмів” [9, с. 605]. Таким чином, основними характерними ознаками фразеологізму, що відрізняє його від слова, є: у плані вираження – оформлення двома й більше лексемами; у плані змісту – семантична злитість.

Ступінь переосмислення вихідних поєднань слів створює різні структурно-семантичні властивості фразеологізмів, це і покладено в основу їх розподілу в класичній типології академіка В.В. Виноградова [3].

Повне переосмислення вихідних лексичних компонентів створює у фразеологізмів першого типу ознаку ідіоматичності, тобто зрощене значення, яке не походить від значень їх компонентів: *бас уврався* [11, с. 17], *піти на батьківських* [11, с. 19], *не бачити смаленого вовка* [12, с. 21], *хоч до рани прикладай* [12, с. 21], *як на кольки бере* [12, с. 22] та ін. Як зазначає М. Л. Ковшова, значення таких фразеологічних зрощень є абсолютно невмотивованими [5, с. 169].

У другому типі фразеологізмів переосмисленими є не всі компоненти, тому значення такого фразеологізму є роздільним (аналітичним): *кинути клич* [11, с. 369], *кинути на чашку терезів* [11, с. 369], *переважувати на свій бік* [12, с. 29], *одна тінь залишилася* [12, с. 228] та ін. Це фразеологічні єдності, значення яких мотивовані лексичним значенням їх окремих компонентів-складників.

Особливість фразеологічних сполучень – у відсутності самостійної знакової функції компонентів з фразеологічно пов'язаним значенням: “при семантичній роздільності таких значень слів вони можуть позначати позамовні об'єкти лише в поєднанні з іншими словами” [9, с. 606], що є номінативно опорними компонентами фразеологічних сполучень. За характером знакової функції В. Н. Телія поділяє їх на одиниці з номінативно-цілісним значенням та номінативно-роздільним значенням. Перші виконують словотвірну (морфемну) функцію (*медичний працівник – медик, педагогічний працівник – педагог, працівник освіти – освітянин*); інші описують навколишню дійсність таким чином, що опорний компонент зберігає своє лексичне значення й при цьому залучається за допомогою іншого компонента в образне бачення того, що відбувається (*горя не знати* [11, с. 192], *радий небо прихилити* [12, с. 725]).

Фразеологічним сполученням властива парадигматичність: слова зі зв'язним значенням групуються при опорному найменуванні (*наділяти гарбузом* [11, с. 523], *давати гарбуза* [11, с. 523], *діставати гарбуза* [11, с. 169], *пахне гарбузом* [11, с. 170] та ін.)

Так, семантична неподільність, єдність та цілісність значення, синтагматична неподільність – про ці ознаки як головні для фразеологізмів писали Б. О. Ларін, О. М. Бабкін, В. П. Жуков, М. М. Шанський, О. І. Молотков та ін.

Розглянемо природу евфемізмів. Виявляється, що більшість поєднань слів, не будучи повною мірою фразеологічними одиницями, в мовленнєвому акті евфемістичного характеру набувають властивості ідіоматичності, неоднакової за ступенем виявлення.

Такі евфемістичні вислови з роману Анни Багряної “Етимологія крові”, як: *йти на інший світ* [1, с. 49], *віддати Богові душу* [1, с. 40], *вічна домівка* [1, с. 92], *царство Аїда* [1, с. 3], *проводжати у вічність* [1, с. 132], *звести зі світу* [1, с. 96], *з'їхати з глузду* [1, с. 91], *зазирати до чарки* [1, с. 40] та ін. стають подібні фразеологізмам, які, за В. Г. Гаком, характеризуються “сукупністю трьох ознак: структурної (вони складаються більше, ніж з одного слова), семантичної (вони ідіоматичні, тобто характеризуються переосмисленням компонентів) та функціональної (вони узуальні, стійкі)” [4, с. 205].

Евфемізми, як і фразеологізми, стійкі; “всі подібні словосполучення можуть бути настільки закріплені в мовленні, що про них можна говорити як про відтворювані, а не щоразу створювані в мовленнєвому потоці” [7, с. 197]; вони відображають “постійну взаємозалежність понять між собою” [4, с. 203]. Цю думку можемо підтвердити тим, що значна частина евфемізмів, виявлених у романі А. Багряної, зафіксована у “Матеріалах ...” І. Мілевої, що свідчить про побутування цих мовних одиниць не тільки в писемному, але і в усному мовленні носіїв української мови. Це стосується евфемізмів різних семантичних полів та рядів. Наведемо приклад фразеологічних евфемізмів, що належать до семантичного ряду “померти” семантичного поля “сфера смерті”: *віддати Богові душу* [1, с. 40; 6, с. 111], *Господь відбирає життя* [1, с. 111; 6, с. 112], *йти (іти) на інший світ* [1, с. 49, 96; 6, с. 117], *піти у краций світ* [1, с. 153; 6, с. 117] тощо.

За характером значень компонентів (лексем) можна говорити про те, що значення компонентів евфемізмів набуває змін, оскільки значення цілого не впливає із значення складових частин. Це спостерігаємо на прикладі таких евфемізмів: *зривати дах* у значенні *шаленіти* в реченні: *Тоді я приходила до Доміна, і нам обом зривало дах* [1, с. 10]; *спати з кимось* у значенні *мати статеві стосунки з кимось* у контексті: *Вона не важчала жодного разу відтоді, як почала спати з Михайлом* [1, с. 125]; *бути важкою* у значенні *завагітніти*: *Ні, Ликерка не була важкою* [1, с. 125]; “Салон краси” у значенні *магазин ритуальних послуг* у ситуації: – *Смішно, може, звучить – відчув у тому своє покликання – людей красиво у вічність проводжати. – Тому і вивіска така – “Салон краси”?* [1, с. 132]. Таким чином, евфемізми набувають тією чи іншою мірою ідіоматичного характеру номінації, тобто їм властива певна залежність значень компонентів вислову, що веде до семантичної злитості, характерної для фразеологізмів.

Підкреслимо, що евфемізми, виражені синтаксично вільними словосполученнями, не слід ототожнювати з фразеологізмами, тим більше з ідіомами, які характеризуються злитістю номінації зі взаємозалежністю компонентів [13, с. 135].

Однак, і фразеологізми, і евфемізми є тим, що Ю. С. Степанов назвав недискретними одиницями (такими, що не повністю розкладаються) “тому що вони, очевидно, складаючись з окремих слів, функціонують у мовленні, зберігаються в пам'яті та відтворюються мовцями як єдине ціле, подібно окремому слову” [8, с. 53].

Обґрунтувавши таку набуту в ході евфемізації мовлення ознаку полілексичних евфемізмів, як ідіоматичність, необхідно звернутися до спільної для фразеологізмів та евфемізмів ознаки – семантичної невизначеності. Погодимось із твердженням М. Л. Ковшової про те, що найбільше подібності між евфемізмами та фразеологізмами слід шукати саме в цій ознаці [6, с. 173]. Проблема семантичної невизначеності евфемізмів та фразеологізмів полягає в їх широkozначності, саме тому аналізованим мовним одиницям властиве вживання не лише в одному значенні, варіювання лексичного значення залежно від контексту, конкретної ситуації мовлення. Візьмемо для прикладу евфемізм *бути нечистою*. У романі “Етимологія крові” А. Багряної він вживається в значенні *період менструації для жінок*: *На Великдень того року вона не ходила до церкви – була нечистою, а вже через тиждень, на поминальний день, замовила панахиду за упокій душі Тараса і пішла разом з Ликеркою на чоловікову могилу* [1, с. 153]. У “Фразеологічному словнику української мови” цей евфемізм подається в значенні *робити щось підозріле, пов'язане з порушенням узвичаєних норм, законів* [11, с. 246].

Ще однією, на нашу думку, спільною ознакою, евфемізмів та фразеологізмів є експресивність. Вона постає з призначення цих мовних одиниць, яке, як зазначає В. Д. Ужченко, полягає в тому, щоб “передавати через почуття наше ставлення до фактів навколишньої дійсності, підсилити логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови” [10, с. 23]. Експресивність фразеологізмів та евфемізмів базується насамперед на образності, тобто на імпліцитному зіставленні вільного й фразеологічного (евфемістичного) омонімічних словосполучень, словокомплексу-прототипу з нейтральними його складниками й цілісної метафоричної одиниці. Влучність характеристики, сконденсованість думки, емоційність і відчутна оцінна функція, яскраво виражена конотація як провідний компонент семантики, на думку дослідника, пояснюються самою природою фразеологізмів, у тому числі й евфемістичного характеру, як специфічних мовних одиниць – “передавати емоційно-оцінне, образне

ставлення людини до реалії, живописати її” [10, с. 24]. Так, у ряді евфемізмів передається, крім основного семантичного змісту, пафосність, урочиста піднесеність: *завершити свій земний шлях* [1, с. 153], *замокнуту навіки* [1, с. 96], *піти за праслов'янським божеством вогню* [1, с. 153], *проводжати у вічність* [1, с. 132], *піти туди, де ми всі колись обов'язково зустрінемося знову* [1, с. 153], *розділяти жіночу тайну* [1, с. 16]. Негативне, зневажливе ставлення мовця до висловленого відчувається у евфемізмах: *злягання з кимось* [1, с. 119], *з'їхати з глузду* [1, с. 91], *зриває дах* [1, с. 10], *звести когось зі світу* [1, с. 78], *недобра сила* [1, с. 76], *базікати про усяку нечисть* [1, с. 102].

Незважаючи на велику кількість подібностей між евфемізмами та фразеологізмами, не слід ототожнювати ці мовні одиниці. Однією із відмінностей, безперечно, є їх структурні особливості: фразеологізм має виключно структуру поширеного чи непоширеного словосполучення, тоді як евфемізм може бути виражений ще й одиничним словом або мати неповну структуру чи взагалі не мати матеріального вираження. Візьмомо для прикладу 10 перших одиниць фразеологізмів семантичного ряду дієслова “обманювати” семантичного поля “сфера пороків і вчинків людини” зі згадуваної лексикографічної праці І. В. Мілевої. Усі десять евфемістичних фразеологізмів мають структуру словосполучення, серед яких 6 одиниць побудовані як прості словосполучення: *баки заганяти* [6, с. 57], *баки парити*, *вливати у вуха*, *гнати баранів*, *гнати пургу*, *водити (обвести) круг (кругом) пальця*, а решта 4 мають структуру поширених словосполучень: *батон на вуха кришити (кришити)*, *вішати лашу на уші (уха, вуха)*, *воду на язик лити*, *гнилими яблуками годувати*. Натомість евфемізми, крім того, що можуть бути виражені простими чи поширеними словосполученнями: *ніколи не повернутися* [1, с. 47], *відправитись у потойбіччя* [1, с. 78], *піти за праслов'янським божеством вогню* [1, с. 153], *завершити свій земний шлях* [1, с. 153] у значенні “померти”, можуть бути виражені ще й одиничними лексемами: *важчати* [1, с. 125, 126] у значенні “вагітніти”; *нужник* [1, с. 28, 86], *санузол* [1, с. 86], які називають “туалетну кімнату”; *піти* [1, с. 135], *відходити* [1, с. 35, 36], *пропасти* [1, с. 115], що замінюють дієслово “померти”. Цікавими є зразки евфемізмів описово-ситуативного характеру, в яких небажане слово-денотат не називається, а лише відтворюється зі створеної мовними засобами ситуації: *Просто брала гору цікавість і трохи драгувало те, що лісник тепер корчить із себе дурня – після всього, що між нами було ...* [1, с. 131].

Крім того, не можна обмежувати великий пласт фразеологічної лексики української мови лише фразеологізмами евфемістичного характеру. У ролі евфемізмів вживається лише незначна частина фразеологізмів. Решта – евфемістичної спрямованості не мають. Візьмомо для прикладу фразеологізми, розміщені у “Фразеологічному словнику української мови” під літерою “А”, яких нараховується 87 одиниць [11, с. 13-15]. Серед цієї кількості фразеологічних одиниць лише 9 мають евфемістичний характер: евфемістичні фразеологізми-синоніми *нести ахінею* [11, с. 13], *розводити андрони* [11, с. 14], *розводити антимонії* [11, с. 14], що означають “говорити дурниці, нісенітніці, вести непотрібну розмову”; *підмочувати авторитет* [11, с. 14] у значенні “заплямувати когось негідними вчинками”; *брати на арапа* [11, с. 15], що означає “робити щось нахабно, безцеремонно”; *здати в архів* [11, с. 15] у значенні “усувати кого-небудь, визначаючи непридатним для виконання певних обов'язків”; *агнець божий* [11, с. 13], який завуальовано називає *розумово обмежену людину*; *хай йому абищо* [11, с. 13], *хай йому всячина* [11, с. 13] вживаються з метою уникання в мові лайливої небажаної лексики, як от *хай йому чорт* [11, с. 13], *хай йому грець* [11, с. 13], *хай йому щур* [11, с. 13] тощо.

Як бачимо, такі мовні одиниці вторинної номінації, як фразеологізми та евфемізми, хоч і мають спільні ознаки, зокрема структурну, семантичну та функціональну подібність, не є тотожними мовними одиницями. Подальші студії у вивченні питання зіставної характеристики евфемії та фразеології ми вбачаємо в дослідженні значно ширшого мовного матеріалу, зокрема не лише художньої літератури як факту існування мовних одиниць у мовленні одного чи кількох авторів-носіїв мови, але й лексикографічних праць масштабнішого характеру.

Література:

1. Багряна А. Етимологія крові : [роман] / Анна Багряна. – К. : Факт, 2008. – 156 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972.
4. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) / В. Г. Гак. – М., 1977.
5. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика эвфемизмов : краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов / М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 320 с.
6. Мілева І. В. Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнословобожанських і східностепових говірок / І. В. Мілева; Держ. закл. “Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 127 с.
7. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи : [учебное пособие для вузов] / С. И. Ожегов. – М. : Высшая школа, 1974.
8. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М. : Просвещение, 1975.
9. Телия В. Н. Фразеологизм / В. Н. Телия // Русский язык : энциклопедия / [Гл. ред. Ю. Н. Караулов]. – М., 1997. – С. 605.
10. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навчальний посібник] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
11. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – Кн. 1. – К. : Наукова думка, 1993. – 529 с.
12. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – Кн. 2. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.
13. Юдина Н. В. Сочетание “прилагательное + существительное” в лингвокогнитивном аспекте / Н. В. Юдина. – М. : Владимир, 2006.
14. Януш О. Б. Фразеологічні евфемізми в українській, російській та англійській мовах (спостереження над структурно-семантичними особливостями) / О. Б. Януш // Проблеми зіставної семантики. – К., 1995. – С. 116-117.